

– удосконалення чинних механізмів та пошуку нових напрямів розвитку казначейської системи обслуговування бюджетів, що є необхідним елементом структурної перебудови державних фінансів та ефективним засобом раціонального використання державних фінансових ресурсів;

– упровадження нового програмного забезпечення виконання бюджету.

Всі ці заходи спрямовані на покращення механізму казначейського обслуговування бюджетів. Необхідно розробляти нові підходи до функціонування органів, які забезпечують управління ресурсами державного та місцевих бюджетів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Алексєєв І. В. Бюджетний механізм і соціально – економічний розвиток регіонів: Монографія. / І. В. Алексєєв, Г. С. Лопушняк, М. В. Ливдар. Львів : Ліга-Прес, 2014. 248 с.
2. Бюджетний кодекс станом на 1.01.2018р / Верховна Рада України від 8.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2542-14>
3. Положення про Державну казначейську службу України : Указ Президента України від 15 квітня 2015 р. № 215.
4. Звітність про виконання місцевих бюджетів Чернівецької області за 2016р.
5. Звітність про виконання місцевих бюджетів Чернівецької області за 2017 р.
6. Чугунов І.Я. Бюджетні відносини в системі соціально-економічного розвитку країни: / І.Я. Чугунов. Журнал «Казна» № 6 (33). 2014. С. 25–28.
7. Юрій С.І. Казначейська система [Текст]: Підручник – 2-ге вид. змін й доп. / С.І. Юрій, В.І. Стоян, О.С. Даневич. Т.: Карт-бланш, 2006. 818 с.
8. Курганська Е.І. Система казначейства: управління фінансовими ресурсами: монографія /Т.Б. Кублікова, Е.І. Курганська. Одеса: ОНЕУ, 2015. 323 с.
9. Щербань О.Д. Напрями удосконалення формування доходів місцевих бюджетів / О.Д. Щербань // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2013. № 41. С. 74–79.

УДК 94(477.53):336.77:332.72

Краснікова О.М.
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів і кредиту
Полтавської державної аграрної академії

ІПОТЕЧНЕ КРЕДИТУВАННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РИНОК ЗЕМЛІ (ПОЛТАВСЬКИЙ ДОСВІД ТА УРОКИ)

Узагальнено історичний досвід функціонування ринку землі на Полтавщині після скасування у 1861 р. кріпосного права та здійснення інших аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. Виявлено основні шляхи розвитку законодавчого в умовах ринкових економічних відносин процесу купівлі-продажу сільськогосподарських угідь різними соціальними групами тогочасного населення краю. Доведено, що основним фактором мобілізації земельних угідь, переходу їх від одного власника до іншого було створення у 70–80-х роках XIX ст. державного і приватного банківського довгострокового та короткострокового кредиту на досить сприятливих для покупців умовах, які, однак, не були однаковими для усіх категорій позичальників. Найвигідніші умови кредитування тогочасне імперське законодавство надавало потомственным дворянам. Прямим наслідком розвитку ринку землі стало підвищення ефективності усього аграрного сектору, зростання урожайності зернових культур та збільшення валового обсягу усього сільськогосподарського виробництва у нашому регіоні.

Ключові слова: Полтавщина, ринок землі, Селянський банк, Дворянський банк, сільськогосподарський кредит.

Краснікова О.Н. ИПОТЕЧНОЕ КРЕДИТОВАНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РЫНОК ЗЕМЛИ (ПОЛТАВСКИЙ ОПЫТ И УРОКИ)

Обобщен исторический опыт функционирования рынка земли на Полтавщине после отмены в 1861 г. крепостного права и осуществления других аграрных реформ второй половины XIX – начала XX века. Обнаружены основные пути развития закономерно в условиях рыночных экономических отношений процесса покупки-продажи сельскохозяйственных угодий разными социальными группами населения края того времени. Доказано, что основным фактором мобилизации земельных угодий, перехода их от одного владельца к другому было создание в 70–80-х годах XIX века государственного и частного банковского долгосрочного и краткосрочного кредита на довольно выгодных для покупателей условиях, которые, однако, не были одинаковыми для всех категорий заемщиков. Самые выгодные условия кредитования имперское законодательство того времени предоставляло потомственным дворянам. Прямым последствием развития рынка земли стало повышение эффективности всего аграрного сектора, повышение урожайности зерновых культур и увеличение валового объема всего сельскохозяйственного производства в нашем регионе.

Ключевые слова: Полтавщина, рынок земли, Крестьянский банк, Дворянский банк, сельскохозяйственный кредит.

Krasnikova O.M. MORTGAGE LENDING AND ITS IMPACT ON THE LAND MARKET (POLTAVA EXPERIENCE AND LESSONS)

It is generalized historical experience of the land market in Poltava region after the abolition in 1861 of serfdom and the implementation of other agricultural reforms of the second half of XIX th – early XX th c. It is found the basic ways of development in terms of market economic relations in buying and selling of farmland by different social groups of that time population of the region. It is proved that the main factor in the mobilization of land, their transition from one owner to another was the creation in 70–80 years of the XIX th century public and private long-term bank loan on very favourable terms for the buyer. A direct consequence of the land market was improving the efficiency of the entire agricultural sector, increasing productivity of grain crops and increasing all gross agricultural production in our region.

Keywords: Poltava region, land market, Peasant Bank, Noble Bank.

Постановка проблеми. Вже понад чверть століття Україна намагається побудувати ефективну економіку, в основу якої були би покладені ринкові прин-

ципи господарювання. Проте найважливіший елемент ринку – приватна власність на землю – досі залишається не фактом, а лише декларацією. Сьогодні селя-

нин може користуватися і володіти своїми угіддями згідно з відповідним державним актом на земельну власність, але немає головного її елемента – права розпоряджатися. Останнє означає купівлю – продаж, заставу, дарування тощо. Іншими словами, саме ті елементи права, які давно показали свою ефективність не лише в сучасних розвинутих країнах, але і в українських реаліях епохи вільного підприємництва, яка, як відомо, настала у Наддніпрянській Україні після скасування у 1861 р. кріпосного права.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Невдовзі після ухвалення Конституції України, яка закріпила за українцями право власності на землю, автор цих рядків уже мав можливість висловити свою позицію щодо ринку землі, опублікувавши в журналі «Економіка України» (1999, № 8, с. 65–74) відповідне наукове дослідження.

За останні чверть століття з'явилося немало публікацій, у яких тією чи іншою мірою автори торкаються питань, пов'язаних із формуванням ринку землі у Наддніпрянській Україні. Чи не найгрунтовніше це питання висвітлив чернігівський дослідник В.М. Шевченко, опублікувавши у 2010 р. відповідну ґрунтовну монографію [42]. Проте в опублікованих працях автори торкаються лише окремих питань, пов'язаних із мобілізацією сільськогосподарських угідь у нашому краї після 1861 р.

Постановка завдання. Враховуючи ту політичну гостроту, якої набуло питання ринку землі на сучасному етапі вітчизняного державотворення, цілком зрозумілим буде звернення до того історичного досвіду, який мав місце на Полтавщині у 1861–1917 рр. Широкому загалу практично нічого невідомо про те, як саме свого часу функціонував у нас ринок землі і, найголовніше, якими були результати цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На рубежі XIX і XX ст. площа Полтавської губернії становила близько 44 тис. км², де мешкало 1,9 млн осіб обох статей, з яких 1688488 належали до сільських станів; 96049 – міщан; 13826 – дворян [33, с. 4-5]. Станом на 1877 р., тобто після того, як поміщики передали за викуп селянам частину належних їм за законом земельних угідь, становище в аграрних відносинах було таким: із 4052814 десятин (1,0954 га – прим. авт.) 2033544 дес. (50,2%) належало до сільських станів; 96049 дес. (47,4%) – козакам, селянам і міщанам. Ще 98471 дес. (0,4%) – державним установам та церкві [32, с. 11]. Згідно з чинним на той час законодавством для забезпечення середньостатистичної селянської родини з 6 осіб потрібно було мати не менше 5 дес. на особу чоловічої статі [7]. Що ж до Полтавської губернії, то згідно з розрахунками як дожовтневих [5, с. 27], так і провідних радянських дослідників [14, с. 334] землеволодіння площею до 6 дес. вважалося недостатнім для продовольчого забезпечення та сплати належних податків вищезгаданої селянської родини, тоді як власник угідь площею від 6 до 9 дес. вважався середньо забезпеченим, а понад 9 дес. – заможним. З різних причин основна маса селянсько-козацьких родин нашого краю (68,2%) мала недостатню кількість земельних угідь, а значна частина дворів належала до категорії безземельних. Так, згідно з подвірним переписом, здійсненим полтавським земством у 1882–1889 роках, із 346598 селянсько-козацьких дворів 59083 (17,2%) були безземельними; 198408 (57,2%) мали до 6 дес. Інших 89107 господарств (25,7%) є підстави віднести до категорії заможних [34, с. 38]. Отже, потреба у польових угіддях після аграрних реформ 60-х років

XIX ст. була на Полтавщині досить гострою, можна сказати, для частини – на межі життя і смерті. Виходом зі складної життєвої ситуації могло бути лише переселення в інші регіони країни або ж спроба купити бажану землю. Понад 800 тис. полтавців після 1861 р. скористалися переселенням [21, с. 643], тоді як основна маса сільськогосподарських товаровиробників широко користувалася ринком землі. У тогочасного селянина найчастіше не було достатніх коштів, які могли би бути використані для розширення свого землеволодіння, а тому єдиним прийнятним варіантом було звернення до тієї чи іншої кредитної установи, адже позички у лихварів коливалися від 50 до захмарних 1200 відсотків на рік [15, с. 3]. Спроби уряду вирішити проблему кредитів для непривілейованих станів за допомогою формування сітки волонних допоміжних кас (з 1840 р.) та ощадно-позичкових товариств (1869 р.) не увінчалися успіхом через відсутність у тих же селян вільних коштів, які вони могли б передати на певних умовах до щойно згаданих кредитних інституцій. Як зазначено у редакційній статті журналу «Отечественные записки» за 1880 р., уся імперія чула від представників сільськогосподарської сфери несамовитий крик: «Грошей!» [20, с. 76]. Ситуація на селі з економічного погляду суттєво погіршилася на початку 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з розгортанням світової аграрної кризи, своєрідною відповіддю на яку була організація у 1882 р. Селянського, а у 1885 р. – Дворянського земельних банків, адже створені на початку 70-х рр. того ж століття акціонерні земельні банки дрібним товаровиробникам із числа непривілейованих станів через ризик неповернення кредитів (за окремими винятками) позичок практично не видавали [16, с. 104]. Як зазначено у «Положенні про Селянський поземельний банк» від 18 травня 1882 р., ця іпотечна установа була створена «для полегшення селянам усіх розрядів купівлі землі тоді, коли власники земель побажають продати, а селяни – купити їх» [23, с. 5]. Для зручності здійснення фінансових операцій після виникнення Дворянського банку регіональні відділення цих двох іпотечних установ стали працювати в одному приміщенні з одним і тим же управляючим. Згідно зі Статутом Селянського банку від 27 листопада 1895 р. позички селянам під заставу відповідної ділянки землі могли бути видані на термін від 13 до 51 року і 9 місяців за річних відсотків від 11,5 до 6 за умови кредиту на максимальний термін [8]. Пізнішими законодавчими актами терміни кредитування і відсотки по них неодноразово змінювалися, становивши у 1898 р., наприклад, 4% за терміну 55,5 року. Привілейовані стани щодо іпотеки мали суттєві переваги над сільськими станами, адже відсотки за кредитами у них завжди були найнижчими (з 1897 р. – 3,5% річних) за максимального терміну 66,2 року [2, с. 631].

Якщо державні земельні банки надавали позики під заставу землі лише на тривалий термін, то акціонерні земельні банки практикували і короткострокові (до трьох років) кредити. Якщо при довгостроковій позичці (66,2 роки) відсотки були фіксованими (4,5 % річних) [31, с. 52], то при короткостроковій їх розмір у кожному конкретному випадку встановлювало правління акціонерного банку [9]. Певні суми кредиту на розширення свого землеволодіння дрібні сільськогосподарські товаровиробники могли отримати від земських органів місцевого самоврядування за рахунок так званого Олександрівського капіталу (з 1896 р.) та земських кас дрібного кредиту згідно із законом від 7 червня 1904 р. [10]. Проте їх загальна сума була настільки незначною, що суттєвого впливу

на мобілізацію сільськогосподарських угідь вона не мала. Вирішальний вплив на цей процес мали, як і слід було чекати, банківські кредити, включаючи і позички Державного банку, адже ця установа з 1884 р. стала видавати великим землевласникам так звані соло-вексельні кредити [25, с. 118], а з 1893 р. – позички під заставу урожаю [3, с. 335].

Загальні показники кредитування Полтавським відділенням Селянського поземельного банку місцевих дрібних сільськогосподарських товаровиробників мали такий вигляд: за 18 років (1883–1900 рр.) було видано 3588 позичок на загальну суму 13579304 рублі. Як результат, у розпорядження позичальників перейшло 167366 десятин [35, с. 26]. Згідно зі статистикою 1898–1900 рр. безземельних серед покупців було 18,9%; мали до 1,5 десятин – 45,3%; від 1,5 до 3 дес. – 24,5%; від 3 до 6 дес. – 12,8% і більше 6 дес. – 6% [35, с. 45]. З часу відкриття Полтавського відділення Дворянського земельного банку станом на 1 січня 1901 р. потовстеним дворянам краю було видано кредитів на суму 18350 тис. руб. під заставу 1017667 десятин землі [35, с. 161]. Звертаючи увагу на низькі відсотки за кредитами (до 3,5%) та періодичне списання боргу окремим позичальникам, міністр фінансів С. Ю. Вітте у 1896 р. цілком справедливо називав Дворянський банк «напівблагодійною» установою [13]. Однак найбільше коштів під заставу 500949 десятин землі було видано за 15 років (1886–1900 рр.) Полтавським акціонерним земельним банком – 27270700 руб [35, с. 162]. На початку ХХ століття, коли діяльність Селянського банку була узгоджена із завданнями столипінської аграрної реформи, кредитування дрібних товаровиробників було суттєво збільшено. Так, якщо за 1883–1900 рр. місцеве відділення Селянського банку уклало зі своїми позичальниками 4652 угоди, то у 1911 р. у 4,5 рази більше – 20524 [40, арк. 15]. Загалом по імперії за час свого існування Селянський банк видав своїм клієнтам астрономічну як на той час суму кредитів – 1,7 мільярда рублів [22, с. 157]. Якщо до цієї суми додати іпотечні кредити інших банків, то загальна сума позик набагато перевищить 2 млрд. [37, с. 17]. Адже Полтавський земельний банк, наприклад, за 39 років (1874–1912 рр.) лише короткостроковими кредитами видав на суму 27350 тис. руб. [29]. Звичайно ж, не усі позичальники змогли погасити банкам свої борги. За 11 років (1896–1906 рр.) загалом по імперії Селянський банк відібрав у 27,8% боржників заставлені земельні угіддя [12, с. 315]. На Полтавщині цей відсоток становив 35,8% [12, с. 105]. Однак фактом залишаються величезні зрушення у мобілізації сільськогосподарських угідь за 1861–1917 рр.: дворяни продали 1028039 десятин; духовенство – 8743, тоді як купці збільшили своє землеволодіння на 68650; міщани – на 54871; козаки – на 805104; селяни – на 603219 десятин [38, с. 39]. Селяни могли б, очевидно, купити ще більше землі, коли б не ухвалення 14 грудня 1893 р. закону про заборону купівлі-продажу надільних земель навіть у тому разі, коли уся викупна сума за них внесена до казначейства [4, с. 368]. Щоби продати свою землю, селяни застосовували найрізноманітніші способи, що мали юридичну силу: від вексельних зобов'язань до ухвали сільського сходу, укладеної у тому значенні, що земля прийнята громадою від того, хто виселявся, і передається покупцеві [29, с. 77]. За підрахунками знаного в Україні фахівця з історії ринку землі В.М. Шевченка, найінтенсивніше процес купівлі-продажу землі у другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. розвивався саме на Полтавщині, де, як уже згадувалося раніше, половина мешканців

села була козаками [41, с. 100]. Прямим наслідком кредитування сільськогосподарських товаровиробників стала суттєва зміна структури землеволодіння, а також зростання ефективності рослинництва і тваринництва. Так, якщо урожай жита – головної зернової культури Полтавщини у 1871–1875 рр. – становив у середньому 27,4 пуда з десятини, то у 1912–1916 рр. – 94 пуди, тобто ріст становив 348%; ярової пшениці – відповідно 22,8 і 52,2 пуда (226%). У тваринництві теж відбулися помітні зміни. Так, поголів'я коней – головної тяглової сили землеробів – з 1861 по 1916 рік зросло зі 180 тисяч до 574 тисяч (+318,8%). Приклад Полтавської губернії спростовує поширену у радянській історіографії тезу про розорення селянських господарств [39, с. 143]. Так, із 1882 по 1916 рік загальна чисельність селянсько-козацьких господарств зростає з 59083 [34, с. 38] до 40806 [38, с. 23]. Лише за 1901–1916 рр. валовий збір зернових зріс на 129% (зі 124762,3 тис. пудів до 160920 тис. пудів) [30, с. 161]. Якщо у 1851–1860 рр. питома вага посівів непривілейованих станів становила на Полтавщині 67,4%, то у 1916 р. – вже 81% [17, с. 182].

Таким чином, прогрес у сільському господарстві Полтавщини, як, між іншим, і усєї тогочасної країни, був очевидним, що дає підстави деяким сучасним апологетам імператорської Росії на всі лади розхвалювати тогочасну економічну систему [11], в умовах якої селяни немов би «щедро годувалися, вишукано вбиралися, розкішно відпочивали...» [18, с. 8]. Прихильники такого погляду при цьому ігнорують той факт, що очевидні успіхи у модернізації сільськогосподарського виробництва та зростанні відповідних економічних показників мають завдячувати не лише вищезгаданим кредитним ресурсам, а насамперед неймовірно тяжкій праці тих же непривілейованих станів, адже умови життя і праці значної їх частини були подібні, за свідченням деяких сучасників тих подій, до «життя собаки» [19].

У нашому розпорядженні є результати дослідження економістів Полтавського губернського земства щодо продовольчого забезпечення сільськогосподарських товаровиробників наприкінці ХІХ ст. Беручи до уваги мінімальну потребу у 18 пудів зерна для продовольчого забезпечення однієї особи протягом року, земці з'ясували, що у середньоурожайному 1899 р. близько мільйона осіб (968228) сільських мешканців краю не могли отримати від землеробства вищезгаданої кількості продовольства [36, с. 261]. Зауважимо, що на рубежі ХІХ – ХХ ст. споживання хлібпродуктів у США становило 61 пуд; Данії – 57, Франції – 33; Швеції – 31; Німеччині – 27, а Голландії – 24 пуди. Останню цифру деякі тогочасні російські економісти вважали за медично обґрунтовану харчову норму [1, с. 3]. Напередодні свого краху самодержавна Росія і, відповідно, усі її національні окраїни за усіма основними економічними показниками залишалися далеко позаду практично усіх європейських країн. У листопаді 1912 р., наприклад, учасники агрономічної наради при Полтавському губернському земстві з жалем констатували ганебний для імперії факт, коли на значно гірших угіддях датський та англійський фермери отримували з одного гектара землі 800 рублів прибутку, а полтавський селянин зі свого чорнозему мав лише 50 рублів, тобто у 16 разів менше [26, с. 65]. Чи не найголовнішою проблемою, яка стояла на шляху інтенсифікації господарств непривілейованих станів, було, окрім малоземелля, непосильне оподаткування, громадські обов'язкові і необов'язкові та викупні (до 1907 р.) платежі, а також численні так звані «нату-

ральні» повинності (ремонт шляхів і каналів, перевезення військових вантажів, гасіння лісових пожеж, очищення зерна у хлібозапасних магазинах, догляд за етапними арештованими тощо) [27, с. 57].

Висновки з проведеного дослідження. З усього вищесказаного можна дійти кількох важливих з погляду теорії і практики сучасного стану реформування аграрних відносин в Україні висновків:

1. Згідно з теорією ринкового господарства, всебічно обгрунтованою К.Р. Макконелом і С.Л. Брю в їх «Економіці», усі засоби виробництва, включаючи, природно, і землю, повинні бути товаром, а отже, і вільно купуватись і продаватись, як це і мало місце в Україні епохи вільного підприємництва.

2. Заборона ринку землі на законодавчому рівні, як це було у нашій країні у 1893 р., його не зупиняє, примушуючи переходити у стан тіньової економіки, від чого з відомих причин страждає як власник землі, так і державний бюджет.

3. Прямим наслідком ринку землі є поява державних і приватних земельних банків, а також різноманітних кооперативних інституцій, які активно використовують іпотеку у своїй діяльності.

4. Наявність довгострокового банківського кредиту зумовлює можливість широкого доступу до нього навіть неможливих сільськогосподарських товаровиробників, що сприяє модернізації рослинництва і тваринництва, підвищенню урожайності, а значить, і валового збору відповідних культур. А у цьому, врешті-решт, зацікавлені не лише сільськогосподарські товаровиробники, а й усе суспільство, адже саме наповнення дохідної частини бюджету країни є неодмінною умовою зростання зарплат, пенсій і різноманітних стипендій. Не випадковим, очевидно, є те, що відсутність ринку землі стала чи не найголовнішою рисою країн із низьким рівнем життя, таких як Куба, Венесуела, Конго, Північна Корея та низка інших. До цього сумного списку можна додати, на жаль, і сучасну Україну...

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации / Н. Аверин. СПб.: Тип. «Общественная польза», 1907. 117 с.
2. Александровский Ю.В. Устав Кредитный. Вып. 1 / Ю.В. Александровский. СПб.: Юридическое изд-во «Закон и Право». 1914. 712 с.
3. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. М.: Изд-во «Наука», 1969. 393 с.
4. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских наделных земель / Е.М. Брусникин // Ученые записки Горьковского государств. ун-та. Сер. ист.-филол. 1964. Т. 1. Вып. 72. С. 351–368.
5. Василенко В.И. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии / В.И. Василенко. Кобеляки: Тип. Репке, 1895.
6. Вдовин В.В. Крестьянский поземельный банк (1883-1895 гг.) / В.В. Вдовин. М.: Госфиниздат, 1959. 127 с.
7. Высочайше утвержденное Положение о переселении Малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселенцев для поступления в Кавказские казачьи и линейные войска и полка // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. VII. СПб.: Тип. собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. № 5630.
8. Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XV. СПб.: Гос. типография, 1895. № 12195.
9. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного банка // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XLVII. СПб.: Тип. собственной Е.И.В. Канцелярии, 1872. № 50708.
10. Высочайше утвержденное Положение об учреждениях мелкого кредита // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV. СПб.: Гос. типография, 1904. № 24737.
11. Грегори Пол. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки / Пол Грегори. М.: РОССПЭН, 2003. 256 с.
12. Зак А.Н. Крестьянский банк. 1883-1910 / А.Н. Зак. М.: Т-во скоропечатания А. А. Левинсон, 1911. 607 с.
13. Замечания министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения // Исторический архив. 1957. № 4. С. 151–167.
14. Історія Української РСР. У 8 т., 10 книгах. Т. 3/ Ред. кол.: А.Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. К.: «Наукова думка», 1978. 607 с.
15. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / Н. Катаев. М.: Типо-литогр. В. Рихтер, 1902. 121 с.
16. Кириченко В.Е. Установы догострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія/ В.Е. Кириченко. – Х.:Контраст, 2010. 562 с.
17. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России / И.Д. Ковальченко// Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. М.: Изд-во «Наука», 1971. С. 171–194.
18. Машкін О. «Буде хліб – буде й пісня» / О. Машкін // Історія України. 2006. № 37. С. 8–9.
19. Новое время. Газета політична і літературна. Виходила у Петербурзі з 1868 по 1917 роки. 1902. 12 мая.
20. Отечественные записки. Научно-литературный журнал. 1880. № 2. С. 136–148.
21. Переселенці з Полтавщини // Полтавщина: Енцикл. досвід (за ред. А.В. Кудрицького). К.: УЕ, 1992. С. 643–644.
22. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1915 год. Пг.: Тип. т-ва Печатня с. Яковлева, 1914. 211 с.
23. Положение о Крестьянском поземельном банке. СПб.: Изд-е А.Е. Рябенко, 1884. 87 с.
24. Полтавское губернское земское собрание XXXVIII очередного созыва. Полтава: Электрич. типо-литогр. Тор. Дома «Л. Фришберг», 1903. 377 с.
25. Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я.И. Печерин. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. 212 с.
26. Полтавское губернское агрономическое совещание 1912 г. 25–28 ноября. Стенографический отчет. Полтава: Типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1914. 111 с.
27. Приложение к всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора за 1895 год. Полтава: Тип. губерн. правления, 1896. 171 с.
28. Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. М.: Российская политич. энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 368 с.
29. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.): монографія/ Д.А. Селіхов. Полтава: Б. В., 2012. 191 с.
30. Сельское хозяйство России в XX веке. М.: Новая деревня, 1923. 377 с.
31. Справочная книжка Полтавского земельного банка. Полтава: Электрич. типо-литогр. преемн. Дохмана, 1911. 156 с.
32. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1907. 127 с.
33. Статистический временник Российской империи. СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1866. 317 с.
34. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава: Тип. Печатного Дела, 1916. 316 с.
35. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 год. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана и Л. Т. Фришберга, 1902. 366 с.
36. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1901. 494 с.
37. Статистический справочник по Югу России. Полтава: Б. И., 1910. 196 с.
38. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. Полтава: Друкарня т-ва Печатного Діла, 1919. 176 с.
39. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 189 с.
40. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф.12 (Колекція мікрофільмів). Оп. 1. Спр. 348. 67 арк.
41. Шевченко В.М. Деякі актуальні проблеми вивчення еволюції земельного ринку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст./ В.М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – XX ст. Вип. XVI. Київ, 2008. С. 88–107.
42. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.